

Peter Jonas: Voorbij de agrarische revolutie

1.

In zijn weergave van de standpunten van Amadeo Bordiga wijst Loren Goldner er op dat de agrarische kwestie niet alleen centraal staat in het denken van de mede-oprichter en later verdreven dissident van de Italiaanse Communistische Partij, maar ook in de analyse van links zelf: *"Bordiga's idee dat het kapitalisme moet worden gelijkgesteld aan de agrarische revolutie, vormt de sleutel tot de 20e eeuw, in ieder geval de sleutel tot bijna alles wat links in de 20e eeuw 'revolutionair' heeft genoemd, en de sleutel tot het heroverwegen van de geschiedenis van het marxisme en zijn verstrengeling met ideologieën van industrialisatie van de achtergebleven gebieden van de wereldeconomie."*¹ Kort samengevat: het niveau van de omwenteling van de heersende verhoudingen op het platteland is niet alleen een aanwijzing voor het doorzetten van het kapitalisme, maar zou ook het terrein geëffend hebben waarop revolutionair links zich sinds het midden van de 19e eeuw bewoog. Dit kwam politiek tot uitdrukking in de voortdurende discussie over de "agrarische kwestie", die intensief in alle marxistische organisaties werd gevoerd sinds het midden van de 19e eeuw. Aan deze debatten lag ten grondslag dat de socialisten zich met een probleem moesten bezighouden, waarvan de oplossing eigenlijk werd verwacht van de ontwikkeling van het kapitalisme zelf: de transformatie van agrarische samenlevingen in de moderne industrieel-kapitalistische klassenmaatschappijen met de tegenpolen van bourgeoisie en proletariaat.

Als gevolg hiervan vielen revolutionaire strategie en communistische kritiek in de bewegingen van de 19e en 20e eeuw altijd uit elkaar, omdat de burgerlijke omwenteling tot een integraal bestanddeel van de historische arbeidersbeweging en van het marxisme werd. Wanneer de revolutie op de agenda moest worden gezet, was dit onontkoombaar.² In het centrum van alle overwegingen kwam dus de revolutionaire greep naar de staatsmacht te staan om het doorzetten van de agrarische revolutie af te dwingen. Wanneer het communisme als "reële beweging" (Marx) van het opheffen van de staat en de klassenmaatschappij zich wilde bevrijden van deze staatse erfenis, moest

1 Goldner, Loren, "[Communisme is de materiële menselijke gemeenschap: Amadeo Bordiga in onze tijd](#)".

2 Met betrekking tot de Oktoberrevolutie stelde de Nederlandse communist Herman Gorter dit al vast in de jaren 1920. Herman Gorter, "[Open brief aan partijgenoot Lenin](#)".

het logischerwijze beginnen met het besef dat onze “gebruikelijke begrippen tot instrumenten werden voor de voltooiing van de burgerlijke revolutie.”³

Wanneer en op welke sociale basis men kan spreken van een echt doorzetten van de kapitalistische productiewijze en ook haar politieke ontwikkeling, is dus voor een beweging van zelfopheffing van het proletariaat meer dan een louter abstract probleem. Want het is alleen in deze context dat de ontwikkeling van de marxistische stromingen van de 19e en 20e eeuw kan worden geanalyseerd, om vervolgens hun programma bij het einde van dit tijdperk op te heffen. Dat de historische arbeidersbeweging aan de "agrarische kwestie" altijd veel aandacht besteedde en dat daarom over dit onderwerp tot in de vroege jaren 1980 betrekkelijk veel werd gedebatteerd, maar dat deze debatten sindsdien zijn afgebroken, werpt ook een betekenisvol licht op het gebrek aan historisch besef en perspectief van het huidige radicaal-links. De hier volgende stellingen zijn bedoeld voor de hervatting van deze debatten.

2.

In de steengroeve van de werken van Marx en Engels zijn twee hypothesen te vinden over de historische uitbreiding van het kapitalisme. Uiteindelijk is de vraag of het succesverhaal van de steeds snellere uitbreiding van de kapitalistische verhoudingen al teruggaat op het handelskapitaal van de Middeleeuwen en de gedeeltelijk daaruit ontstane manufacturen, of dat ze pas - veel later in de tijd - door de warentorm van de grond, de rationalisatie van de landbouw en de daaruit voortvloeiende uitstoot van de arbeidskracht op gang is gekomen.

Lange tijd gold het algemeen worden van de warenruil voor de meeste marxisten als de historische grondslag van het kapitalisme. Voor dit begrip van het kapitalisme als de door het handelskapitaal tot stand gebrachte "markteconomie", zijn ook bij Marx zelf massaal aanwijzingen te vinden.⁴ In *Het kapitaal* schrijft hij: "*De warencirculatie is het uitgangspunt van het kapitaal. Warenproductie en ontwikkelde warencirculatie, de handel, vormen de historische voorwaarden voor het ontstaan van het kapitaal. In de zestiende eeuw neemt de moderne geschiedenis van het kapitaal met de wereldhandel en de wereldmarkt een aanvang.*"⁵ Soortgelijke formuleringen zijn in de *Grundrisse* te vinden over

3 Goldner, "Communisten" (slotalinea). Hier uit de Duitse tekst van Jonas vertaald.

4 Zie voor een overzicht Hansgeorg Conert, "Vom Handelskapital zur Globalisierung", Münster 2002, 14 e.v.. Zie ook "Ist der Kapitalismus eine Marktwirtschaft?", Wildcat-Zirkular 24 (1996), waarin de effectiviteit van deze opvattingen wordt onderzocht, met name ook in de marxistische stromingen die deze stelling zouden afwijzen.

5 <https://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1867/kapitaal/4.htm>

de "vormen die aan de kapitalistische productie voorafgaan."⁶ De geschiedenis van het kapitaal is dus het ontstaan van de kapitalist uit de koopman.

Vooraf in de canonisaties van het marxisme-leninisme is deze opvatting overheersend geworden als de algemeen geldige. Dit was altijd te rechtvaardigen met Lenins Imperialisme-boek, waarin hij reeds in de titel de verovering en onderwerping van de wereld door de Europese mogendheden aanduidde als het "hoogste stadium van het kapitalisme" en niet bijvoorbeeld als zijn bestaansvoorwaarde.⁷ Bijgevolg beschouwde Lenin aldus de kapitalisatie van de landbouw als een gevolg van de ontwikkeling van het kapitalisme, zoals hij meende te hebben ontdekt in studies van de Noord-Amerikaanse landbouw die hij bijna gelijktijdig met zijn imperialisme-boek publiceerde.⁸

Maar ook Westerse marxisten als Paul Sweezy, of de theoreticus van het wereldsysteem Immanuel Wallerstein, namen aan dat de wereldwijde expansie van het handelskapitaal de historische basis van het kapitalisme heeft gevormd. Na de oorlog ontbrandde twee keer het debat tussen de westerse marxistische historici. Het eerste na de uitgave van Maurice Dobbs boek *Ontwikkeling van het kapitalisme* en later in de jaren 1970 over enkele stellingen van Robert Brenner die zich uitdrukkelijk tegen de wereldsysteemtheorie keerde.⁹ Vooral dit tweede debat ging op zeer hoog niveau in op de al door Marx op tegenstrijdige wijze gepresenteerde ontwikkelingsgeschiedenis van het kapitalisme.

3.

In de manuscripten die later gepubliceerd werden als *Theorien über den Mehrwert*, formuleerde Marx een tweede hypothese. Pas hier benoemt hij "de losmaking van de arbeider van de aarde en van de grondeigendom (als) fundamentele voorwaarde voor de kapitalistische productie."¹⁰ In vervolg op deze gedachte heeft Robert Brenner er op gewe-

6 Karl Marx, "Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie", Berlin 1974, 375 e.v.

7 <http://www.marxists.org/nederlands/lenin/1916/imperialisme/index.htm>.

8 W. I. Lenin, "Neue Daten über die Entwicklungsgesetze des Kapitalismus in der Landwirtschaft", in: Werke, Bd. 22, 98.

9 Het debat over het boek van Dobb is goed te volgen in een tekstenbundel: Paul Sweezy u.a., "Der Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus", Frankfurt/M. 1978. Vrijwel alle bijdragen aan het debat over Brenner bevinden zich in: T. H. Ashton / C. H. E. Philpin (Ed.), "The Brenner Debate", Cambridge 1985. Jochen Blaschke (Hg.), "Perspektiven des Weltsystems. Materialien zu Immanuel Wallerstein Das moderne Weltsystem", Frankfurt/M. / New York 1983.

10 Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert". Erster Teil, MEW 26.1, 22. Red.: Op de aangegeven pagina 22 staat, ad Turgot, o.a "Damit tritt also das Verhältnis von Kapital und Lohnarbeit in der Agrikultur selbst ein. Es tritt erst ein, sobald eine Anzahl Menschen vom Eigentum an den Arbeitsbedingungen - vor allem dem Grund und Boden - sich losgelöst finden und nichts zu verkaufen haben als ihre Arbeit

zen dat het handelskapitaal door de eeuwen heen niet in staat was om een relevante verandering van de klassenstructuur tot stand te brengen. Brenner heeft zelfs benadrukt dat de binding van het handelskapitaal aan de "consumptiebehoeften van de feodale heren" uitdrukkelijk "niet aan een kapitalistische dynamiek was onderworpen"¹¹ en eerder op te vatten is als een blokkade van de transformatie naar het kapitalisme. Het "optreden van arbeid, kapitaal en grond als waren"¹² en daarmee als de basis van het moderne kapitalisme, zou opgevat moeten worden als een proces, in het centrum waarvan de agrarische revolutie zou staan, eerst in Engeland en later geleidelijk ook in andere landen.¹³ Aan de hand van de ontwikkeling in Engeland bepaalde Brenner als "de grondslag van de kapitalistische ontwikkeling (...) de opkomst van een op gepachte grond producerende klasse van farmers, (...) de vernietiging van de afhankelijke boeren (...) en de opkomst van een laag van landloze farmarbeiders", die in toenemende mate de arbeidskrachten van de industrie vormden, als "grondslag van de kapitalistische ontwikkeling."¹⁴

Zelfs als kooplieden soms kapitalisten werden, moest dus de pacht in natura, [een deel van de oogst of "grondrente"] in een pacht in geld ["geldrente"] worden veranderd, en moesten miljoenen boeren van de grond worden losgemaakt, die vervolgens als dubbel-vrije loonarbeiders konden worden uitgebuit, opdat de kapitalistische productiewijze zich kon doorzetten. Volgens de hiervoor genoemde Amadeo Bordiga stond de ontwikkeling van het kapitalisme in zoverre in verband met de oplossing van het agrarische vraagstuk dat "Pas nadat de pacht in geldvorm voet aan de grond heeft gekregen – wat een zekere technische ontwikkeling en veranderde arbeidsomstandigheden en -verhoudingen veronderstelt – komt de kapitalistische pachter in het spel, die de oude boeren-bezitters onteigent, danwel rechtstreeks verdrijft. De boer wordt een loonarbeider die losgemaakt is van de grond en van de werktuigen."¹⁵

Het gaat hier om niet minder dan een begrip van het kapitalisme dat de reële onder-schikking van de arbeid onder het kapitaal tot zijn inhoud heeft. Pas hier eindigt de voorgeschiedenis van het kapitaal. Ondanks allerlei exegetische lezingen, waarvoor al-

selbst."

11 Robert Brenner, "Das Weltsystem: theoretische und historische Perspektiven", in: Blaschke (Hg.), "Perspektiven des Weltsystems", 92 e.v.

12 Idem, 98.

13 Robert Brenner, "The Agrarian Roots of Modern Capitalism", in: Ashton/Philpin (Ed.), "Brenner Debate", 213 e.v.

14 Brenner, Weltsystem, 107.

15 Amadeo Bordiga, "Die Agrarfrage – ein einführender Überblick" (1953). (Het geciteerde fragment is aldaar echter niet te vinden, maar in "Im Faden der Zeit [123] IV. Kapitalismus – Agrarrevolution", blz. 10. <http://alter-maulwurf.de/component/jdownloads/send/3-filo-del-tempo/97-1954-01-09-kapitalismus-gleich-agrarrevolution>; opmerking van de vertaler).

tijd genoeg ruimte bestaat in de volledige werken van de Ouden, ligt hier - op het niveau van de maatschappelijke productie en niet op dat van de ruil - het eigenlijke, centrale aspect van historisch materialistische analyses. Zolang de onderschikking van de arbeid onder het kapitaal slechts een formeel karakter draagt; zolang "*het kapitaal (...) zich (...) nog niet rechtstreeks van het arbeidsproces meester heeft gemaakt*", spreekt Marx van dubbelzinnige of overgangsvormen, die in geen geval met de kapitalistische productiewijze zouden mogen worden geïdentificeerd.¹⁶

4.

Terwijl de kapitalistische agrarische revolutie in Engeland in het midden van de 18e eeuw grotendeels was voltooid - Eric Hobsbawm heeft erop gewezen dat er "*op dat moment in Engeland al geen boeren meer waren in de continentale Europese zin*"¹⁷ - duurde dit proces, zelfs in de ontwikkelde landen, tot na het einde van de Tweede Wereldoorlog. Nog in 1945 was in Frankrijk bijvoorbeeld bijna de helft van alle werknemers werkzaam in de landbouw. Wereldwijd is eigenlijk nu pas met zekerheid te zeggen, wat in Europa en Noord-Amerika al lang een feit is: de laatste echte onderschikking van de landbouwproductie aan het kapitaal aan één, sinds de Tweede Wereldoorlog in toemende mate geïntegreerde, wereldmarkt.¹⁸

Reeds voor de periode na het tijdperk van de twee imperialistische wereldoorlogen had Hobsbawm dit al geïdentificeerd als de belangrijkste mondiale ontwikkelingstrend: "*De meest dramatische en ingrijpende maatschappelijke verandering in de tweede helft van deze eeuw, die ons voorgoed van de wereld van het verleden heeft afgesloten, was de achteruitgang van de boeren,*"¹⁹ stelde Hobsbawm in zijn *Tijdperk van uitersten*. In de afgelopen vijftig jaar is de productiviteit in de landbouw wereldwijd met 350 procent toegenomen. Gangmaker in deze overgang naar een volledig geïndustrialiseerde landbouw waren vooral de enorme landbouwsubsidies van de ontwikkelde landen. Door deze "groene revolutie" in de postkoloniale staten, die sinds de jaren 1950 sterk is bevorderd

16 <https://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1867/kapitaal/14.htm>.

17 Eric Hobsbawm, "*Industrie und Empire. Britische Wirtschaftsgeschichte*", Bd. 1, Frankfurt/M. 1969, 27.

18 Tegen de klassieke imperialisme-theorieën is vooral door Neusüß en Massarat benadrukt dat het "kapitaalverkeer op de wereldmarkt niet plaatsvond in de periode tussen het midden van de 19e eeuw en de Eerste Wereldoorlog, die werd gekenmerkt door het handelskapitaal en bepaalde nationale accumulatiebehoeften, maar dat dit vooral na de Tweede Wereldoorlog plaatsvond: Mohsen Massarat, "*Hauptentwicklungsstadien der kapitalistischen Weltwirtschaft*", Lollar, 1976; Christel Neusüß, "*Imperialismus und Weltmarktbewegung des Kapitals*", Erlangen 1972, 203.

19 Eric Hobsbawm, "*Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*", München / Wien 1995, 365. Opm. van de vertaler: [levensloop van Hobsbawm](#).

door de Wereldbank, konden steeds minder werknemers in de landbouw de legers van de nieuwe stadsbewoners voeden. Bovendien kon zo ook de voedselvoorziening worden gewaarborgd, die nodig was in verband met de bevolkingsexplosie, en die de landen van de kapitalistische periferie noodzaakte om steeds meer voedsel te importeren van de zwaar gesubsidieerde en uiterst productieve agrobusiness bedrijven in de “Eerste Wereld”.²⁰ In de geïndustrialiseerde landen zijn slechts tussen twee en acht procent van de beroepsbevolking, meestal als loontrekkenden, in de landbouw werkzaam. Op wereldvlak heeft volgens de [I.L.O.](#) het aantal stedelijke loontrekkenden het aantal actieven in de agrarische sector sinds de jaren 1990 al lang overtroffen. Het aandeel van de boeren in de wereldlandbouwproductie daalt voortdurend en bevindt zich waarschijnlijk zelfs al beneden die 10%.²¹ Het “land grabbing” [de landroof], de aankoop en de industrialisatie van bijna de laatste toevluchtsoorden van zelfvoorzienende productiehuishoudingen en kleine boeren, zou echt de laatste fase van deze ontwikkeling kunnen zijn. Een ontwikkeling die versneld is door de structurele aanpassingsprogramma's van het IMF en de Wereldbank sinds de vroege jaren 1970.²² Het resultaat daarvan was de vernietiging van de protectionistische blokkades, met name in de landen die deze hadden opgeworpen om een ontwikkelingsachterstand in te halen. Daardoor heeft in de landbouwproductie een internationale arbeidsverdeling de overhand gekregen. De bijbehorende vernietiging van de regionale markten heeft een mondiale agrarische markt geschapen waar de boerenproducenten meestal zijn veranderd in agrarische industrie-arbeiders. Daarnaast zijn er degenen die slechts af en toe hun eigen grond bewerken, maar die zich verder verhuren als seizoenarbeiders op grote boerderijen of in de dienstensector.²³ Onlangs heeft ook een van de laatste theoretici van de emancipatiebeweging van de boeren - Walden Bello - deze huidige trend als “de slotfase van de verdringing van het boerenbedrijf door de kapitalistische landbouw” beschreven.²⁴

5.

De resultaten van dit proces zijn verwoestend. Zelfs erger dan in de oorspronkelijke ontwikkelingsgeschiedenis van het kapitalisme in Engeland en later in de zich indu-

20 Een goede en beknopte inleiding in de naoorlogse ontwikkeling is te vinden in “*Landflucht und food riots: Keine Agrarrevolution in Sicht*”, Wildcat 89 (2010), 32-40.

21 De talloze statistieken geven verschillende waarden, omdat onduidelijk is wat verstaan kan worden onder ‘boerenlandbouw’. Een goede aanwijzing vormt echter het feit dat in de 23 opkomende markten weliswaar 72 procent van de wereldwijd in de landbouw werkzame mensen wonen, maar dat deze slechts 22 procent van de mondiale agrarische productie voortbrengen.

22 Axel Berger, “*Der Kapitalismus wird bodenständig*”, Jungle World 16/2010.

23 Zie “*Was nach der Bauern-Internationale kommt*”, Wildcat 82 (2008).

24 Walden Bello, “*Politik des Hungers*”, Berlin / Hamburg 2010, 21.

ustrialiserende landen, als gevolg waarvan – zoals een populair Engels spreekwoord zegt – “de schapen de mensen vraten”. Denk aan de processen van verdrijving van de plattelandsbevolking die leidden tot toenemende massale armoede en dat miljoenen verhongerden. En, de imperialistische toe-eigening van de voedselvoorraden, die sinds het begin van het millennium voor de eerste keer in de geschiedenis per hoofd van de bevolking afnemen, en milieurampen.²⁵ Bovendien wordt duurzame productie van levensmiddelen steeds meer in vraag gesteld, als resultaat van het overmatig gebruik van de grond, monocultuur en overbemesting, en onlangs ook door de productie van bio-brandstoffen. Dit weerspiegelt zich eveneens in toegenomen speculatie op de agrarische markten. De kwaliteit van de levensmiddelen gaat ten dele achteruit, afgezien van die voor de bevoorrechte kopers uit de hogere midden- en toplaag in de metropolen. Het perspectief is dus somber. Je hoeft alleen een blik te werpen in Mike Davis' studie *Late Victorian Holocausts*²⁶ over de Britse koloniale politiek en de eerste pogingen tot het scheppen van een agrarische wereldmarkt, om een idee te krijgen wat het resultaat zou kunnen zijn van de volledige inpassing van de landbouw in de warenproductie, gecombineerd met imperiaal toegrijpen in de huidige omstandigheden.

6.

Marx koesterde geen illusies over een filantropische implementatie van de agrarische revoluties, zo blijkt uit het volgende citaat uit *Het kapitaal*: *"Zowel in de landbouw als in de manufactuur verschijnt de kapitalistische omvorming van het productieproces tegelijk als de martyrologie van de producenten, het arbeidsmiddel als middel tot onderdrukking, uitbuiting en verarming van de arbeider, de maatschappelijke combinatie van de arbeidsprocessen als georganiseerde onderdrukking van zijn individuele levendigheid, vrijheid en zelfstandigheid. De verstrooiing van de landarbeiders over grotere gebieden breekt tegelijk hun weerstandsvermogen, terwijl concentratie dat van de stedelijke arbeiders doet stijgen. Evenals in de stedelijke industrie wordt in de moderne landbouw de toegenomen productiekraft en de grotere mobilisatie van de arbeid gekocht met verwoesting en verzieking van de arbeidskracht zelf. En iedere vooruitgang in de kapitalistische landbouw is niet alleen een vooruitgang in de kunst de arbeider, maar tegelijk in de kunst om de grond te beroven, iedere vooruitgang in het vergroten van zijn vruchtbaarheid voor een gegeven tijdsbestek tegelijk een vooruitgang in het ruïneren van de blijvende bronnen van deze vruchtbaarheid. Hoe meer een land voor zijn ontwikkeling uitgaat van de grote industrie als de*

25 Wolfgang Hirn, *“Der Kampf ums Brot. Warum die Lebensmittel immer knapper und teurer werden”*, Frankfurt/M. 2009.

26 Duitse vertaling: Mike Davis, *“Die Geburt der Dritten Welt. Hungerkatastrophen und Massenvernichtung im imperialistischen Zeitalter”*, Berlin / Hamburg 2004.

*achtergrond van zijn ontwikkeling (zoals bijvoorbeeld de Verenigde Staten van Noord-Amerika), des te sneller is dit vernietigingsproces. De kapitalistische productie ontwikkelt daarom alleen de techniek en de combinatie van het maatschappelijke productieproces, doordat zij tegelijk de bronnen van alle rijkdom ondergraaft: de bodem en de arbeider.”*²⁷

En desondanks beschrijft Marx dit proces tegelijkertijd als voorwaarde voor de emancipatie, omdat het proletariaat zich pas daarin zou kunnen vormen als maatschappelijk relevante kracht. *“In de sfeer van de landbouw werkt de grote industrie in zoverre het meest revolutionair, als zij het bolwerk van de oude maatschappij vernietigt, de ‘boer’, en hem vervangt door de loonarbeider. Op deze wijze worden de maatschappelijke behoeften aan omwentelingen en de tegenstellingen op het platteland in overeenstemming gebracht met die van de stad. In de plaats van het lamelligste en het meest irrationele bedrijf treedt de overwogen, technologische toepassing van de wetenschap. Het verscheuren van de oorspronkelijke gezinsband van landbouw en manufactuur, die de kinderlijk onontwikkelde gedaante van beide omvatte, wordt door de kapitalistische productiewijze voltooid. Zij schept echter tegelijkertijd de materiële voorwaarden voor een nieuwe, hogere synthese, de vereniging van landbouw en industrie, op de grondslag van hun op tegengestelde wijze uitgewerkte gedaanten.”*²⁸ De ondergang van deze “conservatieve middenstanden”, vooral de boeren en ambachtslieden, wordt met name in het *manifest van de communistische partij* tot voorgeschiedenis van de proletarische revolutie verklaard.²⁹ Het historisch materialisme als een analyse van de mogelijkheden komt hier voor het eerst naar voren. Evenals de antithese van de theoreticus Marx met de burgerlijk revolutionaire

27 Zie onder “10. Grootindustrie en landbouw”: <https://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1867/kapitaal/13.htm>. (MEW Bd. 23, blz. 528)

28 Idem.

29 Jonas verwijst hier naar “*Het communistisch manifest*”, deel I. Gezien de vele pogingen om de stellingname van Marx en Engels in de burgerlijke revoluties van 1848 als voorloper van de bolsjewistische terreur af te schilderen, volgen hier twee citaten:

“De tot dusverre bestaande kleine middenstand, de kleine industriëlen, kooplieden en renteniers, de handwerkers en boeren, al deze klassen dalen af tot het proletariaat, ten dele doordat hun kapitaalje voor het bedrijf van de grootindustrie ontoereikend is en in de concurrentie met de grotere kapitalen het onderspit delft, ten dele doordat hun vaardigheid door nieuwe productiemethoden waardeloos wordt gemaakt. Zo wordt het proletariaat uit alle lagen van de bevolking gerekruteerd.” (Uitgave: Pegasus, Amsterdam, 1977, blz. 50)

“De middenstanden, de kleine industrieel, de kleine koopman, de handwerksman, de boer, zij allen strijden tegen de bourgeoisie, om hun bestaan als middenstand voor ondergang te behoeden. Zij zijn dus niet revolutionair, maar conservatief. Erger nog, zij zijn reactionair, (want) zij trachten het rad der geschiedenis terug te draaien. Zijn ze revolutionair, dan zijn ze het met het oog op de hun wachtende overgang naar het proletariaat; dan verdedigen zij niet hun tegenwoordige, maar hun toekomstige belangen, dan verlaten zij hun eigen standpunt om zich op dat van het proletariaat te stellen.” (Uitgave: Pegasus, Amsterdam, 1977, blz. 53)

politicus Marx.³⁰ Ook Bordiga heeft herhaaldelijk naar dit proces verwezen, wat overigens verklaart waarom voor hem ook de nationale bevrijdingsbewegingen en het stalinisme als onderdeel van een kamp van historische vooruitgang golden.

Het is dus nauwelijks een verrassing dat in politiek opzicht de afgrenzing van het verleden als nummer 1 op de agenda van de "Marx party" (Engels) stond. Deze onderging een zekere beperking in de correspondentie van Marx met Vera Zassoelitsj over het voortbestaan van de Russische dorp gemeenschap, de Mir. Marx verwierp de misvatting dat de in *Het kapitaal* beschreven zogenaamde primitieve accumulatie in Engeland het onvermijdelijke noodlot van alle landen zou zijn. Omdat hij niet dacht in het perspectief van nationale ontwikkeling, maar van de wereldrevolutie, leek het hem heel goed mogelijk dat "*de Russische boerengemeenschap [Obsjtsjina], deze weliswaar reeds zeer verworpen vorm van de oorspronkelijke gemeenschappelijke grondeigendom, rechtstreeks (...) in een hogere communistische vorm van de eigendom*" zou kunnen overgaan. Maar uitsluitend "*indien de Russische revolutie het sein tot een arbeidersrevolutie in het westen wordt, zodat beide elkaar aanvullen (...)*" Alleen dan "*kan de huidige Russische gemeenschappelijke eigendom tot het uitgangspunt van een communistische ontwikkeling dienen.*"³¹ Bijgevolg is het onhoudbaar om in Marx' afwegingen ten aanzien van de ontwikkeling van Rusland uitgangspunten voor een strijdbare beweging van kleine boeren te ontdekken.³²

Maar voor het overige zijn de ouden onder de indruk van de ontwikkeling van de 'farms' in de Verenigde Staten, die met hun gigantische productie van tarwe, gekoppeld aan steeds goedkopere transportkosten ook al in Europa prijsdalingen veroorzaakten, en daar rationalisatieprocessen inleidden, en de achteruitgang van het belang van de boer in Engeland, België, en in toenemende mate ook Duitsland. De achtergrond van dit vooruitgangsoptimisme was dat het leven op het platteland - in tegenstelling tot sommige illusies van de ouden - in Noordwest-Europa tot aan de Eerste Wereldoorlog, en in de rest van de geïndustrialiseerde landen tot de Tweede Wereldoorlog, voor meer dan de helft van de mensen kenmerkend bleef, en de landadel en de [Anciens Régimes](#) de samenlevingen politiek bleven domineren.³³

30 Een grotendeels compleet overzicht van het werk van de politicus Marx, wiens aandacht altijd, afgezien van een korte reflectie ter gelegenheid van de Commune van Parijs, uitging naar het scheppen van burgerlijk-democratische voorwaarden voor een communistische beweging, biedt Wolfgang Schieder, "*Karl Marx als Politiker*", München / Zürich 1991, 151 e.v.

31 Marx/Engels, "*Voorwoord bij de tweede Russische uitgave*" (van *Het communistisch manifest*), 21 januari 1882. (Pegasus, Amsterdam, 1977; MEW 4, 576).

32 Een dergelijke poging onderneemt bijvoorbeeld Max Henninger, "*Marxismus und ländliche Armut*", Sozial. Geschichte.online 4 (2010), 85 e.v..

33 Zie over het ontbreken van een burgerlijk-kapitalistisch doordringen van de Europese maatschap-

7.

Geconfronteerd met deze blokkades van de agrarische revolutie, die langer duurden dan de "klassieken" voor mogelijk hadden gehouden, ontwikkelde de belangrijkste hoeder van het marxisme, Karl Kautsky, het eerste echte agrarische programma van de marxistische arbeidersbeweging. De concentratie van boerderijen tot bedrijven ter grootte van 'farms', de verhoogde productiviteit als gevolg van arbeidsverdeling en productie voor de markt legden in zijn vooruitgangsoptimistische visie de grondslag voor een socialistisch agrarisch programma. Voor boeren werd niet langer een plek gezien.³⁴ Het is logisch dat de triomf van het revisionisme en de nationalistische visie binnen de sociaaldemocratie zelfs een dergelijk agrarisch programma van tafel schoof. Kautsky's programma werd vervangen door dat van de latere sociaaldemocratische minister van Binnenlandse Zaken van de Republiek van Weimar, Eduard David. Volgens hem was het behouden en de verdere bevordering van de kleine boeren door de verdeling van de failliete adellijke landgoederen zowel een democratische als een "echt Duits-nationale taak", die juist tot doel had om de interne dynamiek van het kapitalisme te blokkeren, waarop Marx nog had gewed, en de binnenlands politieke voorwaarden in stand te houden. Het "verzekeren van de binnenlandse vrede (sic!) van de nationale volksgemeenschap (...) kan alleen slagen als arbeiders en kleine boeren schouder aan schouder staan in de strijd tegen de krachten van de kapitalistische hebzucht en de verrotting van de Mammon", aldus David.³⁵ De relatie tussen de agrarische revolutie en het socialistische perspectief zou zodoende negatief worden opgeheven door de definitief in het kamp van de contrarevolutie aanbelangende SPD.

8.

Voor de Russische marxisten, die de canon van revolutionaire politiek tientallen jaren zouden bepalen, ontwikkelde de kwestie zich vervolgens echter onder geheel andere sociale omstandigheden. Niet alleen omdat de overgrote meerderheid van de bevolking nog zeer gekenmerkt bleef door het boerenbestaan, en gedeeltelijk gevangen bleef in de officieel afgeschafte lijfeigenschap, maar ook omdat het tsarisme de organische afhandeling van het agrarische vraagstuk onder kapitalistische omstandigheden blokkeerde. Voor een politieke revolutie waren de boeren zeker te winnen, zoals bleek uit hun massale steun van de sociaal-revolutionairen. Maar in het centrum van hun belang stond

pijen voor de Eerste Wereldoorlog: Arno Mayer, "Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848-1914", München 1981, v.a. 9.

34 Zie Karl Kautsky, "Die Agrarfrage. Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie", Leipzig 1902.

35 Eduard David, "Sozialismus und Landwirtschaft", Leipzig 1922, 695.

vooral de boerenrevolutie tegen de ketenen van het "Aziatische despotisme". Terwijl dus in Europa de oplossing van de agrarische kwestie en het afstropen van het feodalisme samenvielen, was in Rusland de omverwerping van het tsarisme de basisvoorwaarde voor het doen ontstaan van een onafhankelijke boerenstand. Om die reden was de verhouding van de bolsjewieken ten opzichte van de boeren gespannen: *"We moeten de opstand van de boeren in alle opzichten steunen tot de inbeslagname van het grootgrondbezit, maar nooit tot de abstracte middenklasse-projecten. Wij ondersteunen de boerenbeweging voor zover ze een democratische revolutionaire beweging is. We bereiden ons onmiddellijk voor op de strijd tegen hen voor het geval dat ze een reactionair, anti-proletarisch karakter aanneemt."*³⁶

De Russische revolutie werd gekenmerkt door deze dubbele aard: door enerzijds de uitvoering van de burgerlijke revolutie als uitgangspunt te kiezen voor de organische oplossing van het agrarische vraagstuk.³⁷ Dit betekende een omkering van het door Marx beschreven proces, en kwam overeen met de werkelijke omstandigheden in het westen. Anderzijds anticipeerde ze op de proletarische revolutie op wereldschaal. De afloop van de geschiedenis van deze nationalistische en staatskapitalistische "dictatuur voor het inhalen van achtergestelde ontwikkeling", van het "socialisme in één land", is algemeen bekend. Op zijn laatst, toen alle hoop op een revolutionaire golf in West-Europa was vervlogen, werd de gedwongen collectivisatie van de boeren tot het belangrijkste project van de modernisering onder staatsterroristische regie, omdat dit de voorwaarde was van de industrialisatie. Het was het eerste grote project van Stalin, hier in vreemde harmonie met Trotski, om de agrarische revolutie sinds 1929 op vergelijkbaar bloedige wijze zoals elders uit te voeren, alleen dan in een veel hoger tempo.

Barrington Moore heeft een onderscheid gemaakt tussen drie wegen van de agrarische revolutie, die hij beschouwt als de basis van de kapitalistische ontwikkeling: de organisch-democratische (Engeland, Verenigde Staten), de reactionaire manier van het aansluiten van oude en nieuwe elites (Japan, Duitsland) en een derde route in de relatief onderontwikkelde landen (vooral Rusland en China), die de belichaming van het communisme zou worden. *"De grote agrarische bureaucratieën van deze landen remden de commerciële en later de industriële impulsen nog meer dan in de voorgaande gevallen. Dit leidde tot twee resultaten. Aan de ene kant waren de stedelijke lagen van de bevolking te zwak om ook maar als juniorpartners mee te werken aan de speciale vorm van modernisering, zoals [eerder] werd gedaan in Duitsland en Japan, hoewel er pogingen in die richting zijn geweest. Aan de andere kant bleven er – omdat slechts onbeduidende stappen tot mo-*

36 W. I. Lenin, "Die Lehren der Revolution", Werke, Bd. 16, 305.

37 Gorter heeft hier in zijn artikelen herhaaldelijk op gewezen, met name in zijn boven reeds genoemde antwoord op Lenin.

*dernisering werden gezet - getalsmatig uiterst veel boeren bestaan. Deze laag was het hoofdbestanddeel van de destructieve revolutionaire krachten, omdat ze door de opmars van de moderne wereld werd onderworpen aan nieuwe druk en spanningen. Deze krachten brachten onder communistische leiding de oude orde ten val en slingerden deze landen de moderne tijd in, terwijl de boeren zelf hun eerste slachtoffers waren.”*³⁸

9.

Op het internationale politieke vlak, werd de boerenrevolutie, in weerwil van deze ommezwaai tegen de boeren, tot de grootste troefkaart in de buitenlandse politiek van de Sovjets. Terwijl de communistische partijen na de Eerste Wereldoorlog bijna uitsluitend aanhang kregen in de industriële centra van de wereld, veranderde geleidelijk het karakter van de internationale communistische beweging. Sinds de conferentie van Bakoe (1921)³⁹ baseerde de politiek van de Komintern zich op de hefboom van de nationale bevrijding en het ondersteunen van boerenorganisaties. Lange tijd waren daarbij de indrukwekkende prestaties behulpzaam die de Sovjet-Unie demonstreerde in de modernisering van het platteland. Na de Tweede Wereldoorlog had ze nog slechts aanhangers in de periferie van de wereldproductie, met uitzondering van Frankrijk en deels Noord-Italië, waar hun basis echter ook voornamelijk gevormd werd door landarbeiders.⁴⁰ Met de komst van de antikoloniale bevrijdingsbewegingen werd deze trend in toenemende mate versterkt. Nadat het boerenvraagstuk de bolsjewieken aanvankelijk in verlegenheid had gebracht, werd de stalinistische moderniseringsdictatuur tot het wereldberoemde model voor de boeren en de nationalistische intelligentsia. Nationale zelfbeschikking als een voorwaarde voor een vrije boerenstand (verdeling van de grond) en de daaropvolgende rationalisatie en verstedelijking als voorwaarde tot industrialisatie, waren tot inhoud van het communisme geworden.

Het maoïsme, dat sinds de vroege jaren 1960 veel sterker de dynamiek van revoluties naar voren bracht dan zijn Sovjet-voorbeeld, was zo beschouwd het eindproduct van deze ontwikkeling. De “omcirkeling van de steden door de dorpen”, een strategie van de Chinese revolutie na de nederlaag van de proletarische opstanden van 1927, werd in toenemende mate toegepast over de hele wereld. Ze was kenmerkend voor de maoïstische revolutionaire strategie, omdat deze ook theoretisch door Mao werd verwoord.

38 Barrington Moore, *“Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie. Die Rolle der Grundbesitzer und Bauern bei der Entstehung der modernen Welt”*, Frankfurt/M. 1969, 14 e.v. Een indruk van de daadwerkelijke moderniseringssprongen van de sovjetmaatschappij tijdens het Stalinisme biedt Karl Schlögel, *“Terror und Traum”*, Moskau 1937, München 2008.

39 Waarschijnlijk wordt hier bedoeld: het Congres van de Volkeren van het Oosten van september 1920 te Bakoe. Zie [verslag](#). Noot van de redactie.

40 Dit werd goed verbeeld in de Don-Camillo-Films.

“Op de eerste plaats is het dorp het centrum van de revolutie, en ten tweede, vormen de arme boeren de voorhoede.”⁴¹ De meest bizarre en gruwelijke gevolgen van deze overheersing van de pre-kapitalistische wereld kwamen naar voren in de *killing fields* van de [Rode Khmer](#). Dat de boeren voor deze revoluties, die hen aanvankelijk bevrijdden van de beperkingen van de feodale despotie, altijd bij miljoenen met hun leven betaald hebben, maakt het dilemma duidelijk van het inhalen van achtergestelde ontwikkeling, evenals de futiliteit van alle hopeloze pogingen om de geschiedenis te slim af te zijn.

10.

De ineenstorting van al deze bewegingen heeft zijn basis in het feit dat deze wegen sinds de jaren 1970 zijn afgesneden, mede door de offensieven van het IMF en de Wereldbank. De farm is de mondiale werkelijkheid van de voedselproductie geworden en heeft ongeveer een miljard mensen van het platteland verdreven naar de Giga-steden.⁴² Of het nu was onder nationale zelfbeschikking of onder quasi-koloniale controle, de derde golf van de kapitalisatie van de landbouw heeft zich in enorme mate ontwikkeld. Deze ontwikkeling gaat zover als tot de vervaardiging van drugs. De specifieke kenmerken van de laat-kapitalistische oplossing van het agrarische vraagstuk bestaan met name in het feit dat de vrijgekomen arbeidskrachten niet langer nodig zijn voor de uitbreiding van de industriële productie. Verstedelijking en industriële waardecreatie vallen niet meer samen.⁴³ Op de mondiale arbeidsmarkt, zijn de voormalige plattelandsbewoners meestal “boventallig”. Ook de weg terug naar het platteland is geblokkeerd, en wordt slechts door een minimum van de voormalige boeren nagestreefd.⁴⁴ Zo neemt de perspectiefloosheid toe, maar sinds enkele jaren ook de omvang van de gevechten: de voedselrellen van de jaren 2007 en 2008 zijn slechts een voorproefje van wat komen gaat. Wat er nieuw aan was, is dat ze, in tegenstelling tot in de associatie van La Via Campesina georganiseerde boerenbewegingen, de Braziliaanse landlozenorganisatie MRT, en de Zapatisten, niet een herverdeling van de grond eisen, maar betaalbaar voedsel. Of dit verlaten van het strijdterrein van de boerenbewegingen blijvend zal zijn, of dat deze strijd als een soort historisch farce terugkeert tot de platgetreden paden van de boerenrevolutie, valt nog te bezien.

41 Geciteerd uit Peter J. Opitz, “Vom Konfuzianismus zum Kommunismus”, München, 1969, 249.

42 Mike Davis, “Planet der Slums”, Berlin / Hamburg 2007.

43 Idem 183 e.v.

44 “Landflucht und food riots”, 37 e.v.

11.

De splitsing tussen communistische kritiek en burgerlijk-revolutionaire politiek dat het marxisme - afgezien van kleine dissidente bewegingen in de 19e en 20e eeuw - kenmerkte, ontbeert tegenwoordig elke grond. Agrarische revolutie en de internationale boerenbeweging zijn achterhaald, omdat het kapitalisme deze zelf uiteindelijk van hun grondslag heeft beroofd. Zijn "historische missie", als je deze teleologische term wenst te gebruiken, heeft het kapitalisme pas na de Tweede Wereldoorlog en uiteindelijk sinds de jaren 1970 vervuld - tegelijkertijd met het aanbreken van zijn permanente crisis.⁴⁵ De dagen van de "Boeren-Internationale"⁴⁶ zijn in ieder geval historisch geteld. De ontwikkeling van een communistisch agrarisch programma⁴⁷ echter nog niet, omdat het einde van het boerenvraagstuk geenszins gelijk staat aan het einde van het voedselvraagstuk. Noch de overname van de kapitalistische agrobusiness, die is goed op weg is om de aarde onherroepelijk te ruïneren, noch de terugkeer naar de kleine boer, waarop grootstedelijk links hoopt, bieden daarvoor aanknopingspunten.

Peter Jonas, 22 augustus 2012

Oorspronkelijk in het Duits verschenen in Kosmoprolet:

<http://www.kosmoprolet.org/jenseits-der-agrarrevolution>.

Vertaling, verwijzingen naar Wikipedia en enkele opmerkingen: F.K., 10-4-2017.

Herlezen door: J.J., 14-04-2017. Versie 1.2, 25 april 2017

De vertaalde tekst mag in zijn geheel worden overgenomen met vermelding van de bron.

45 Een bespreking van de imperialisme-analyse van Rosa Luxemburg zou nuttig zijn, vooral met het oog op de mate waarin de vernietiging van de laatste "niet-kapitalistische" enclaves in de wereld grenzen stellen aan de accumulatie.

46 De Boereninternationale werd in het begin van de jaren 1920 opgericht door de Komintern. De Nederlandse radencommunisten identificeerden laatste polemisch met de Boereninternationale: Groep International Communisten, "Stellingen over het bolsjewisme", stellingen 54 en 55:
<http://www.aaap.be/Pdf/Pamphlets-GIC/Stellingen-Bolsjewisme-3.pdf>

47 Een poging in deze richting werd ondernomen door de "Sozialistische Studienvereinigung":
<http://theoriepraxislokal.org/kdpoe/akr.th6.php>.